

Lituanistika – lietuvių kalbą, literatūrą ir tautosaką tiriančių mokslų visuma; plačiąja reikšme – mokslo žinių apie Lietuvą ir lietuvių tautą visuma. Susijusi su baltistika (dalis lituanistikos priklauso baltistikai).

Lituanistikos užuomazgų yra Mažojoje Lietuvoje išleistuose pirmuosiuose lietuviškuose raštuose. Martynas Mažvydas pirmojoje lietuviškoje knygoje (1547) pateikė lietuvišką elementorių, Jonas Bretkūnas Biblijos vertimu 1579–90 ir „Postile“ (1591) normino lietuvių kalbą. Lituanistikos darbų pagausėjo nuo XVII a. vidurio, Danieliui Kleinui išleidus pirmąją lietuvių kalbos gramatiką (*Grammatica Litvanica*, 1653). Mykolas Merlinas knygoje „Pagrindinis lietuvių kalbos principas“ (*Principium primarium in lingua Lithvanica*, 1706) ragino gryninti rašomąją lietuvių kalbą, ją priartinti prie šnekamosios. Pilypas Ruigys „Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjime“ (*Betrachtung der Littauischen Sprache, in ihrem Ursprunge, Wesen und Eigenschaften*, 1745) kėlė lietuvių kalbos kilmės, jos giminytės su kitomis kalbomis klausimus, paskelbė 3 lietuvių liaudies dainas, iš kurių viena savo kūryboje pasinaudojo Johannas Wolfgangas Goethe. Gotfridas Ostermejeris „Naujoje lietuvių kalbos gramatikoje“ (*Neue littauische Grammatik*, 1791) pirmasis nagrinėjo lietuvių eilėdarą, „Pirmojoje lietuviškų giesmynų istorijoje“ (*Erste littauische Liedergeschichte*, 1793) – lietuvių raštijos istoriją. XIX a. I pusėje Liudvikas Gediminas Rėza išleido lietuvių liaudies dainų rinkinį „Dainos“ (1825), paskelbė Kristijono Donelaičio „Metus“ (1818) ir pasakėčias (1824), parašė „Lietuviškosios Biblijos istoriją“ (*Geschichte der litthauischen Bibel*, 1816), „Filologines kritines pastabas lietuviškajai Biblijai“ (*Philologische-kritische Anmerkungen zur litthauischen Bibel* 1–2, 1816–24). XIX a. II pusėje Fridrichas Kuršaitis parengė „Lietuvių kalbos gramatiką“ (*Grammatik der littauischen Sprache*, 1876) ir „Lietuvių kalbos žodyną“ (*Wörterbuch der littauischen Sprache* 1–2, 1870–83). Lituanistikos tyrimus skatino 1879 Tilžėje įkurta *Lietuvių literatūros draugija*; jos leidinyje „Mitteilungen der Litauischen literarischen Gesellschaft“ (1880–1912) paskelbta nemaža lituanistikos dalykų.

Didžiojoje Lietuvoje lituanistikos užuomazgų atsirado XVI a. pabaigoje, pasirodžius pirmosioms spausdintoms lietuviškoms knygoms – Mikalojaus Daukšos „Katekizmui“ (1595) ir „Postilei“ (1599). „Postilės“ lenkiškoje prakalboje vertėjas iškėlė gimtosios kalbos reikšmę, ragino lietuvius neišsižadėti savo kalbos. Konstantinas Sirvydas išleido pirmąjį lietuvių kalbos (lenkų–lotynų–lietuvių) žodyną (*Dictionarium trium lingvarum*, apie 1620). 1737 pasirodė anoniminė lietuvių kalbos gramatika „Lietuvos kalbų visuma“ (*Universitas lingvarum Litvaniae*); joje jau gana nuosekliai žymimos priegaidės. Vilniaus u-tas (akademija; įkurta 1579) išleido lietuviškų raštų, čia veikė lietuvių kalbos būrelis, mokėsi daug lietuvių kultūros veikėjų ir rašytojų. 1804 u-te buvo sudaryta komisija žinioms apie lietuvių kalbą rinkti. Kazimieras Kontrimas 1822 pasiūlė įsteigti Lietuvių kalbos katedrą, nurodydamas ir kandidatą šiai katedrai užimti – Raseinių apskrities teismo raštininką Leoną Uvainį. Tačiau u-to vadovybė Kontrimo pasiūlymui nepritarė. XIX a. pradžioje Ksaveras Bogušas studijoje „Apie lietuvių tautos ir kalbos kilmę“ (*O początkach narodu i języka litewskiego rozprawa*, Warszawa, 1808) gynė lietuvių kalbos teises; jo darbas buvo išverstas į rusų, prancūzų ir vokiečių kalbas. Vilniaus u-to profesoriai Ignas Danilavičius, Joachimas Lelewelis, Ivanas Loboika, Ignas Onacevičius skatino domėtis krašto praeitimi, rinkti tautosaką, kalbos ir etnografijos duomenis. Lituanistikos reikalais rūpinosi XIX a. lietuvių rašytojai ir kultūros veikėjai Antanas Jackus Klementas, Dionizas Poška, Silvestras Valiūnas. Kajetonas Rokas Zabitis-Nezabitauskis sudarė pirmąją lietuviškų knygų bibliografiją (išspausdinta 1824), Simonas Stanevičius išleido lietuvių liaudies dainų (1829) ir jų melodijų (1833) rinkinius, parengė naują gramatikos „Lietuvių kalbų visuma“ leidimą (1829), jo pratarmėje apžvelgė lietuvių raštiją. Simonas Daukantas parašė lenkų-lietuvių kalbų žodyną, paskelbė lietuvių tautosakos, ėmėsi nagrinėti literatūros teoriją. Liudvikas Adomas Jucevičius 1840 lenkų kalba parengė bibliografijos veikalą „Biografinės ir literatūrinės žinios apie mokytus žemaičius“

(išleista 1975), skelbė tautosakos, etnografijos dalykus. Laurynas Ivinskis 1846–63 leido lietuviškus kalendorius, juose pateikė tautosakos ir grožinės literatūros kūrinių. XIX a.

II pusėje Antanas Juška, padedamas brolio Jono Juškos, išleido rinkinius „Lietuviškos dainos“ (1–3, Kazanė, 1880–82), „Lietuviškos svotbinės dainos“ (Petrapilis, 1883), etnografinį aprašą „Svotbinė rėda“ (1880), parengė lietuvių kalbos žodyną (1–3, 1897–1922), Jonas Šliūpas parašė pirmąją lietuvių literatūros istoriją (1890), Silvestras Baltramaitis – bibliografijos, Vincas Kudirka – literatūros kritikos darbų.

XIX a. lituanistikai daug nusipelnė Rusijoje dirbę mokslininkai: Piotras Kepenas, Filippas Fortunatovas, Wiktoras Porzezinskis, Grigorijus Uljanovas, Janas Baudouinas de Courtenay, Aleksandras Aleksandrovas ir kt.

Lituanistika domėjosi ir Rusijos geografų draugija; jos etnografijos skyrius tyrė įvairių Lietuvos vietų etnografiją, tarmes, rinko tautosaką. Su draugijos veikla glaudžiai susiję lituanistiniai Eduardo Volterio tyrimai. Labai vertingų lituanistikos veikalų paskelbė vokiečių mokslininkas Georgas Heinrichas Ferdinandas Nesselmannas.

Lituanistikai ypač svarbus buvo lyginamosios kalbotyros atsiradimas. Lietuvių kalbos duomenimis naudojami šios kalbotyros pradininkai Franzas Boppas, Jacobas Grimmas, Augustas Friedrichas Pottas (Vokietija), Rasmus Kristianas Raskas (Danija) tirdami įvairias indoeuropeistikos problemas. Augustas Schleicheris (Vokietija) parašė pirmąją mokslinę „Lietuvių kalbos gramatiką“ (*Litauische Grammatik*, Prag, 1856). Lietuvių kalbą taip pat tyrinėjo Adalbertas Bezenbergeris, Karlas Brugmannas, Augustas Leskienas, Johannesas Schmidtas, Oskaras Wiedemannas (Vokietija), Alexanderis Brückneris (lenkas, dirbęs Vokietijoje), Janas Karłowiczius, Janas Rozwadowskis (Lenkija), Antoine'as Meillet, Robert'as Gauthiot (Prancūzija), Josefas Zubaty (Čekija), Jooseppi Mikkola (Suomija), Ferdinandas de Saussure'as (Šveicarija), Aleksandras Doričius (Bulgarija); daugelis jų lankėsi Lietuvoje, mokėsi gyvosios lietuvių kalbos, rinko ir leido lietuvių tautosaką. Lietuvių kalba buvo pradėta dėstyti Berlyno, Jenos, Leipcigo, Maskvos, Paryžiaus, Sankt Peterburgo, Prahos, Vienos u-tuose.

XX a. pradžioje Lietuvoje palankesnes sąlygas lituanistikai sudarė lietuviškos spaudos draudimo panaikinimas. 1907 Vilniuje įsteigta *Lietuvių mokslo draugija* stengėsi sutelkti žmones, kurie domisi lituanistika, koordinuoti jų darbą, organizavo tautosakos rinkimą. Lituanistikai daugiausia nusipelnė draugijos nariai Jonas Basanavičius, Kazimieras Būga, Jonas Jablonskis, Augustinas Janulaitis, Juozas Tumas-Vaižgantas, Petras Klimas; draugijos tęstiniame leidinyje „Lietuvių tauta“ (1–5, 1907–36) buvo paskelbta daug lituanistikos darbų. Reikšmingų kalbotyros darbų parašė Kazimieras Jaunius, Kazimieras Būga, Jonas Jablonskis. Lietuvių tautosaką tyrė Aukusti Robertas Niemi (Suomija).

Kai nepriklausomoje Lietuvos valstybėje 1920 Kaune buvo atidaryti Aukštieji kursai, o 1922 įsteigtas Lietuvos u-tas, lituanistikos centru tapo Kaunas. Lituanistikos problemomis rūpinosi atitinkamos u-to katedros, komisijos. Pasirodė daug lietuvių kalbotyros, literatūros ir tautosakos mokslo veikalų. Lituanistikos dalykai buvo nagrinėjami u-to tęstiniuose leidiniuose: „Tauta ir žodis“ (1–7, 1923–31), „Archivum Philologicum“ (1–8, 1930–39), „Darbai ir dienos“ (1–9, 1930–40), „Mūsų tautosaka“ (1–10, 1930–35). Lietuvių kalbą, be Būgos ir Jablonskio, tyrė Juozas Balčikonis, Petras Jonikas, Antanas Salys, Pranas Skardžius, literatūrą ir tautosaką – Mykolas ir Vaclovas Biržiškos, Liudas Gira, Adomas Jakštas (Aleksandras Dambrauskas), Augustinas Janulaitis, Vincas Krėvė-Mickevičius, Kostas Korsakas, Vincas Maciūnas, Vincas Mykolaitis-Putinas, Balys Sruoga, Jonas Balys, Juozas Tumas-Vaižgantas. Lietuvių kalbą tyrė ir kitų šalių kalbininkai: Janis Endzelīnas, Juris Plāķis (Latvija), Peeteris Arumaa (Estija), Janas Otrębskis (Lenkija), Ernstas Fraenkelis, Franzas Spechtas, Reinholdas Trautmannas, Eduardas Hermannas (Vokietija), Richardas Ekblomas (Švedija), Louis Trolle Hjelmslevas, Holgeris Pedersenas (Danija), Christianas Schweigaardas Stangas (Norvegija), Nicolaas

van Wijkas (Olandija), Maxas Niedermannas (Šveicarija), Eino Nieminenas (Suomija). Tiek savo tyrinėjimais, tiek pedagogine veikla tuo metu lituanistikai daug nusipelnė Vokietijoje dirbęs lietuvis kalbininkas Jurgis Gerulis.

Lituanistikos tyrimams plėtoti 1939 Kaune buvo įkurtas Antano Smetonos lituanistikos institutas. 1941 sausio 16 įsteigus Mokslų akademiją, jos sistemoje tų pačių metų pavasarį buvo įkurti atskiri Lietuvių kalbos ir Lietuvių literatūros i-tai, kurių tikslas buvo vykdyti ir koordinuoti lietuvių kalbos ir literatūros tyrimus, kaupti lituanistinę medžiagą. 1941–52 *Lietuvių kalbos i-te* (direktoriai – Pranas Skardžius, Antanas Salys, vėliau – Juozas Balčikonis) buvo rengiamas didysis „*Lietuvių kalbos žodynas*“ tiriamą lietuvių kalbos žodžių daryba, vietų vardai, tarmės.

Baigiantis II pasauliniam karui, dauguma žymiausių lituanistų dėl sovietų okupacijos buvo priversti pasitraukti iš Lietuvos. Emigracijoje prie nepriklausomoje Lietuvoje subrendusių mokslininkų Jono Balio, Juozo Brazaičio (Ambrzevičiaus), Leonardo Dambriūno (Dambrausko), Petro Joniko, Vinco Maciūno, Antano Salio, Prano Skardžiaus prisidėjo nauja lituanistikos tyrinėtojų karta: kalbininkai Antanas Klimas, Janina Rėklaitienė, literatūrologai Birutė Ciplijauskaitė, Vytautas Kavolis, Violeta Kelertienė, Ilona Maziliauskienė, Kostas Ostrauskas, Rimvydas Šilbajoris, Bronius Vaškelis ir kt. JAV, Italijoje, Vokietijoje ir kitose šalyse jie parengė ir paskelbė daug reikšmingų lituanistikos veikalų, tarp kurių pirmiausia minėtina „Lietuvių enciklopedija“ (1–37, Boston, 1953–85), „Encyclopedia Lituanica“ (1–6, 1970–78), taip pat tokie apibendrinami lituanistikos veikalai kaip Vaclovo Biržiškos „Aleksandrynas“ (1–3, Čikaga, 1960–65), Petro Joniko „Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje“ (1987), Broniaus Kviklio „Mūsų Lietuva“ (1–4, 1964–68), Prano Naujokaičio „Lietuvių literatūros istorija“ (1–4, 1973–76), Vlado Kulboko „Lietuvių literatūrinė kritika tremtyje“ (1–2, 1982–87), kolektyvinis darbas „Lietuvių literatūra svetur 1945–1967“ (1968), visa serija individualių lituanistikos studijų: tarptautinį pripažinimą pelniusios Algirdo Juliaus Greimo, taip pat Vytauto Kavolio, Rimvydo Šilbajorio, Balio ir kt. monografijos. Lituanistikos tyrinėtojus telkė 1951 Čikagoje įsteigtas *Lituanistikos institutas* ir 1956 Romoje atkurta Lietuvių katalikų mokslo akademija. Lituanistikos tyrimai buvo skelbiami daugelyje periodinių ir serijinių leidinių: „Metmenys“, „Lituanus“, „Lituanistikos darbai“, „Lituanistikos instituto suvažiavimo darbai“, „Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai“, „Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis“ ir kt.

Daug vertingų lietuvių kalbos tyrimų atliko žymūs užsienio kalbininkai: Janas Otrębskis, Jerzy Kurylowiczus, Janas Safarewiczus, Czeslawas Kudzinowskis, Wojciechas Smoczyński (Lenkija), Adolfas Erhartas, Vaclavas Machekas, Pavelas Trostas (Čekija), Raineris Eckertas, Jochenas Dietrichas Range, Wolfgangas P. Schmidas, Friedrichas Scholzas (Vokietija), Janas P. Locheris (Šveicarija), Terje Mathiassenas (Norvegija), Pietro Umberto Dini, Guido Michellini, Vittore Pisani (Italija), Anatolijus Nepokupnij (Ukraina), Tatjana Bulygina, Viačeslavas Ivanovas, Borisas Larinas, Jurijus Otkupščikovas, Jurijus Stepanovas, Vladimiras Toporovas, Olegas Trubačiovas (Rusija), Alfredas Sennas, Williamas Riegelis Schmalstiegus (JAV) ir kt. Lituanistikos studijos buvo skelbiamos užsienio kalbotyros žurnaluose „Acta Baltica“, „Acta Baltico-Slavica“, „Commentationes Balticae“, „Indogermanische Forschungen“, „Journal of Baltic Studies“, „Lingua Posnaniensis“, „Linguistica Baltica“, „Ponto-Baltica“ ir kt.

Sovietų okupuotoje Lietuvoje 1952 Lietuvių kalbos ir Lietuvių literatūros i-tai buvo sujungti į vieną *Lietuvių kalbos ir literatūros institutą*, o prie jo dar prijungta tautosakos grupė, buvusi Istorijos i-te. Čia didelių lituanistikos fondų pagrindu buvo toliau vykdomi lietuvių kalbos, literatūros ir tautosakos tyrimai. Lituanistikos problemos buvo tiriamos ir Lietuvos aukštosiose mokyklose. Išleista nemaža reikšmingų lituanistikos, ypač kalbotyros, darbų, tačiau kai kuriems jų (pirmiausia literatūros tyrinėjimams) daug žalos padarė marksistinė ideologija, rusų įtakos ir vadinamosios „klasių kovos“

aprašų dirbtinės paieškos. Iš svarbesnių lituanistikos leidinių sovietinės okupacijos laikotarpiu minėtini: akademinis „Lietuvių kalbos žodynas“ (1–14, 1941–86), akademinė „Lietuvių kalbos gramatika“ (1–3, 1965–76), „Dabartinės lietuvių kalbos žodynas“ (1954, ²1972), „Lietuvių pavardžių žodynas“ (1–2, 1985–89), „Lietuvių kalbos atlasas“ (1–2, 1977–82), „Lietuvių literatūros istorija“ (1–4, 1957–68 ir 1–2, 1979–82), tautosakos rinktinė „Lietuvių tautosaka“ (1–5, 1962–68), „Lietuvių liaudies dainynas“ (1–5, 1980–89). Daug lituanistikos duomenų paskelbta „Mažojoje lietuviškoje tarybinėje enciklopedijoje“ (1–3, 1966–75) ir „Tarybų Lietuvos enciklopedijoje“ (1–4, 1985–88). Lietuvoje lituanistikos tyrimus vykdė daugiausia po II pasaulinio karo subrendę lituanistai, kurių dalis darbuojasi iki šiol. Žymesnieji iš jų: kalbininkai – Vytautas Ambrazas, Aleksas Girdenis, Vladas Grinaveckis, Evaldą Jakaitienė, Jonas Kabelka, Simas Karaliūnas, Jonas Kazlauskas, Jonas Kruopas, Vytautas Mažiulis, Kazys Morkūnas, Antanas Pakerys, Jonas Palionis, Aldona Paulauskienė, Juozas Pikčilingis, Albertas Rosinas, Algirdas Sabaliauskas, Juozas Senkus, Kazys Ulvydas, Vincas Urbutis, Adelė Valeckienė, Aleksandras Vanagas, Aloyzas Vidugiris, Vytautas Vitkauskas, Zigmas Zinkevičius; literatūrologai – Viktorija Daujotytė-Pakerienė, Vytautas Galinis, Leonas Gineitis, Juozapas Girdzijauskas, Kostas Korsakas, Vytautas Kubilius, Jonas Lankutis, Jurgis Lebedys, Vincas Mykolaitis-Putinas, Regina Mikšytė, Kęstutis Nastopka, Donatas Sauka, Juozas Stonys, Kazys Umbrasas, Aldona Vaitiekūnienė, Vytautas Vanagas, Vanda Zaborskaitė, Janina Žekaitė; tautosakininkai – Jadvyga Čiurlionytė, Kazys Grigas, Pranė Jokimaitienė, Ambraziejus Jonynas, Bronislava Kerbelytė, Leonardas Sauka, Zenonas Slaviūnas, Norbertas Vėlius.

Atkūrus Lietuvos valstybę, 1990 Vilniuje vėl buvo atkurti ir savarankiški *Lietuvių kalbos* ir *Lietuvių literatūros ir tautosakos i-tai*, juose pagausėjo darbuotojų, ėmė augti ir stiprėti nauja lituanistų mokslininkų pamaina, pagyvėjo lituanistikos tyrimai, pradėtos didelės darbų programos (senosios lietuvių raštijos tyrimai bei kritiniai leidimai, istorinis žodynas, gyvenamųjų vietų vardų tyrimas, kompiuterizuotų terminų bankų kūrimas ir kt.). Baigtas rengti didysis „Lietuvių kalbos žodynas“ (1992–2002 išėjo t. 15–20). Išleistas „Lietuvių kalbos atlaso“ t. 3 (1991), nauji „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ (⁴2000), „Dabartinės lietuvių kalbos gramatikos“ (1994, ⁴2005) leidimai, teorinė lietuvių kalbos gramatika anglų kalba (*Lithuanian Grammar*, 1997, ²2006), užbaigta fundamentali Zigmo Zinkevičiaus „Lietuvių kalbos istorija“ (4–6, 1990–94), „Lietuvių liaudies dainyno“ t. 6–19 (1990–2005), Norberto Vėliaus parengti „Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai“ (1–4, 1996–2005), „Lietuvių mitologija“ (1–2, 1995–97), Vytauto Kubiliaus „Lietuvių literatūros istorija“ (1995, ²1997), Vytauto Vanago „Lietuvių rašytojų sąvadas“ (²1996), „Lietuvių literatūros enciklopedija“ (2001) ir kt.

Lituanistikos tyrimai toliau vykdomi ir užsienio šalyse; tarp reikšmingiausių naujų šios srities darbų minėtini: Range's „Bretkūno tyrimo pamatai“ (*Bausteine zur Bretke-Forschung*, Paderborn etc., 1992) ir jo su Scholzu išleisti Bretkūno Biblijos 5 tomai (1991–2002), Schmalstiego „Lietuvių kalbos istorinė sintaksė“ (*A Lithuanian Historical Syntax*, Columbus, 1987), Eckerto, Elvyros Bukevičiūtės, Friedhelmo Hinze's „Baltų kalbos: Įvadas“ (*Die baltischen Sprachen: Eine Einführung*, Leipzig etc., 1994), Micheline senosios lietuvių kalbos studijos bei lietuvių kalbos paminklų kritiniai leidimai, Dini „Baltų kalbos“ (*Le lingue baltiche*, Firenze, 1997, liet. k. 2000), naujos Rimvydo Šilbajorio, Vytauto Kavolio monografijos, kolektyvinis veikalas „Lietuvių egzodo literatūra 1945–1990“ (Čikaga, 1992). Be toliau einančių periodinių bei serijinių leidinių, Lenkijoje įkurtas naujas tarptautinis žurnalas „Linguistica Baltica“ (nuo 1992), Latvijoje – „Baltu filologija“ (nuo 1991), „Linguistica Lettica“ (nuo 1997), Italijoje – „Res Balticae“ (nuo 1995).

Svarbiausi lituanistikos periodiniai bei serijiniai leidiniai Lietuvoje: „Baltistica“ (nuo 1965), „Darbai ir dienos“ (nuo 1930), „Gimtoji kalba“ (nuo 1933), „Kalbos kultūra“ (nuo 1961), „Kalbotyra“ (nuo 1958),

„Acta linguistica Lithuanica“ (nuo 1957), „Literatūra“ (nuo 1958), „Literatūra ir kalba“ (1956–90), „Lituanistica“ (nuo 1990), „Tautosakos darbai“ (nuo 1935), „Archivum Lithuanicum“ (nuo 1999). [...]

L: Sabaliauskas A. *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija 1–2*, Vilnius, 1979–82; Gineitis L. *Lietuvių literatūros istoriografija*, Vilnius, 1982; Jonynas A. *Lietuvių folkloristika*, Vilnius, 1984; Zinkevičius Z. *Lietuvių kalbos istorija 6: Lietuvių kalba naujaisiais laikais*, Vilnius, 1994. A. S.

Lietuvių kalbos enciklopedija, sudarė Kazys Morkūnas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2008, p. 330–335.